

تحلیل علت های وجودی ساخت باغ ایرانی

حسنعلی پورمند^{۱*}، احمدرضا کشتکارقلانی^۲

^۱ استادیار دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

^۲ دانشجوی دکتری معماری، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۰/۳/۲۵، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۰/۷/۲۰)

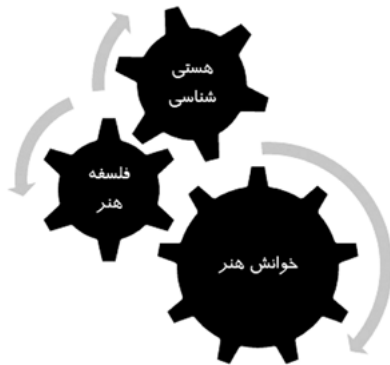
چکیده:

باغ ایرانی از منظرهای گوناگون مورد بررسی قرار گرفته و عناصر و اجزای آن به تفصیل، بررسی و تحلیل گردیده است. این تحلیل ها اگر چه مبنای وجودی ساخت باغ را بر ما روشن ساخته است، اما به دلیل ابهام در شناخت نوع ارتباط بین متغیرها و همچنین برخی تفسیرهای معنایی و هستی شناسانه، ابهاماتی در خوانش آن ایجاد گردیده است. یکی از روش های تحلیل زیبایی شناختی هنر استفاده از علت های وجودی است. تحلیل بر اساس علت های وجودی صرفاً یک شیوه جهت خوانش اثر بوده و به شناسایی برخی متغیرها و رابطه بین آنها و همچنین کشف مبنای وجودی ساخت کمک خواهد نمود تا بدین ترتیب به شیوه دیگری از شناخت دست یابیم. در این تحقیق که بر اساس اسناد و مطالعات کتابخانه ای انجام شده، بر اساس علت های وجودی ارسطو، به تحلیل باغ ایرانی پرداخته شده است. نتیجه آنکه با توجه به ارتباط بین علت های مادی و فاعلی که همگی در راستای تأمین آسایش و لذت جویی انسان بوده و در این راه از علت صوری هندسی و منظم بهره گیری شده است، بنابراین می توان گفت که غایت اولیه ساخت باغ ایرانی لذت جویی بوده است اما این غایت با گذشت زمان با غایت معنایی ترکیب شده و غایت نهایی به صورت یک بهشت مقدس نمود یافته است.

واژه های کلیدی:

باغ ایرانی، علت مادی، علت فاعلی، علت غایی، علت صوری.

مقدمه

نمودار ۱- خوانش هنر بر مبنای تحلیل هستی شناسی.

در این تحقیق ابتدا حکمت ساخت ایرانیان در قالب شناخت فن ساخت بر مبنای کمیت و کیفیت اجزا توصیف می‌گردد و سپس با استفاده از علت‌های اصلی خلق باغ بررسی می‌شود که چگونه ایرانیان در ساخت باغ به ویژگی‌های عملکردی و معنایی و همچنین زیبایی شناختی اجزاء احاطه داشته‌اند و نقش هر یک از علت‌های وجودی در این شناخت به چه صورت بوده است.

باغ‌سازی در ایران زمین به دلیل شرایط خاص اقلیمی، بیشتر تحت تأثیر نظام‌های ساخت به ویژه نظام آبیاری است؛ هرچند که عوامل حسی و زیبایی‌شناختی در مراحل بعدی نقشی ویژه در ساخت باغ داشته‌اند. ویژگی خاص اقلیمی و روحیه خاص ایرانیان، موجب عملکردگر شدن آنان در زمینه معماری و باغ‌سازی گردیده است. در باغ‌سازی؛ این عملکردگرایی در قالب نظام‌مند شدن باغ ایرانی مشهود می‌باشد و هر گونه خوانش در این زمینه نیز بر مبنای این مفاهیم صورت گرفته است. همانطور که می‌دانیم ارسطو در تحلیل علت‌های وجودی هنر، چهار علت غایی، فاعلی، مادی و صوری را معرفی نموده که بعدها فلاسفه اسلامی در تحلیل‌های هستی‌شناسانه خویش از این علت‌ها بهره برده‌اند. گرچه این‌گونه تحلیل‌های ارسطویی، که در تدوین فلسفه معاصر هم بهره‌گیری شده، در فلسفه اسلامی منحصر به شناخت کلی هستی گشت و آثار آن، هرچند به صورت غیر مستقیم، در هنر زمان خویش مورد بررسی قرار نگرفت. چنانچه در نمودار ۱ مشاهده می‌شود در این تحقیق تلاش گردیده تا هنر باغ‌سازی ما بر اساس نگرش هستی‌شناسانه بازخوانی گردد.

۱- حکمت ساخت بر مبنای کمیت و کیفیت اجزاء

با توجه به اینکه در ساخت معماری و باغ ایرانی عمدتاً با دو دانش عمده‌گزینش اجزا و گزینش مقدار اجزا روبرو هستیم، می‌توان گفت که حکمت ساخت به طور عمده متأثر از این دو فن می‌باشد. باغ تا آنجا که امکان دارد ساده شکل می‌گیرد و ابهامی مادی در رابطه انسان و فضا باقی نمی‌گذارد (میرفندرسکی، ۱۳۸۳، ۱۰). در حکمت ساخت به اصل کلی گزینش اجزا خواهیم رسید که بر مبنای هدف نهایی تعیین می‌شود؛ گزینشی که بر پایه پتانسیل، ویژگی و کیفیت ذاتی اجزا و همچنین میزان و کمیت مورد نیاز اجزا صورت می‌گیرد. با توجه به نمودار ۲ درمی‌یابیم که حکمت ایرانیان در ارتباط با گزینش کیفیت و کمیت اجزا بدین ترتیب است که آنان برای رسیدن به غایت نهایی با شناخت جامع خویش بر خصوصیات عملکردی و کیفیات ویژه اجزا و همچنین ارتباط دوسویه آن با غایت و نتیجه حاصل، عناصر مورد نیاز را گزینش و حد مورد نیاز را از عناصر مذکور انتخاب می‌کرده‌اند.

در استفاده ایرانیان از اجزای مورد نیاز در ساخت باغ سلسله مراتبی وجود داشته است که موجب می‌شده هر شیء و هر جزء در جای خود مورد استفاده قرار گرفته و کیفیت عملکردی جزء نیز در جای خود در نظر گرفته می‌شده است. در حقیقت پس از انتخاب اجزا در راستا و جهت مرتبط با هدف یا کمال نهایی، بایستی مکان و موقعیت هر یک از اجزا مشخص گردد. سلسله مراتب عبارت است از گزینش نحوه خاصی از ارتباط میان عناصر

نمودار ۲- شناخت ویژگی کمی و کیفی.

با هم که در راستای کمال و در مسیر و جهت اصلی قرار دارند. اجزا با توجه به ویژگی خویش و نوع هدف چینی می‌گردند به طوری که کیفیت و کمیت هر یک تعیین‌کننده موقعیت آن نسبت به سامانه نهایی خواهد بود. چنانچه در نمودار ۳ می‌بینیم انتخاب عناصر بر مبنای سلسله مراتب خاصی بوده که اثبات می‌کند انتخاب ویژگی‌ها در یک ارز نبوده‌اند.

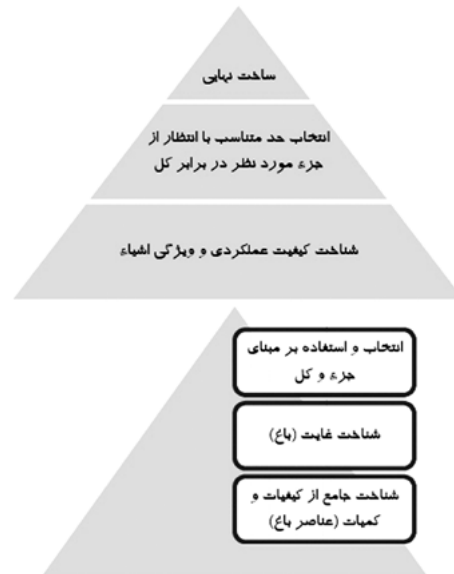

نمودار ۵- ارتباط بین زیرسامانه‌ها، علت وجودی و مفاهیم فرآیند.

در باغ ایرانی همانند معماری ایرانی هیچ چیز بی‌موردی وجود ندارد؛ آنچه مفید و لازم است زیبا عرضه می‌شود و جلوه‌ای از کمال دارد ... باغ ایرانی با تمام این اوصاف اثر هنری زیبا، چند منظوره و پرمعکوردی است (ابوالقاسمی، ۱۳۷۴، ۲۸۸). در واقع یک باغ از ترکیب واژگان، اجزا، عناصر و الگوهای شکل گرفته که در صورت یادگیری آنها برای تولید امکان‌هایی برای ترکیب، لطفی و ساخت فضا و مکان به ما کمک می‌کند (Moore, Mitch- 1985, 23). به‌طور کلی باغ با ترکیب عواملی نظیر زمین، آب، گیاهان و ... شکل می‌گیرد: زمین بایستی از لحاظ جنس خاک، قابلیت نفوذ آب و حاصلخیزی، مورد بررسی قرار گرفته باشد. آب مورد نیاز باغ بایستی افزون بر کفایت، از خاصیت استمرار و دائمی بودن برخوردار باشد. انواع گیاهان تجلی طبیعت هستند که در رابطه با سلیقه و خواست انسان و شرایط اقلیمی در باغ به نظم کشیده شده‌اند و معماری هم عامل شکل‌دهنده باغ بوده و در رابطه مستقیم با زندگی و نحوه تفکر انسان می‌باشد. هر یک از اجزا دارای ویژگی‌های کیفی و کمی هستند که در راستا و جهت ساخت باغ مورد استفاده قرار می‌گیرند. هر یک از این ویژگی‌ها دارای ریشه‌های ساخت یا فرم است یعنی علت مادی یا فاعلی هر یک از آنها مورد توجه قرار گرفته است. اگرچه همانطور که قبلاً گفته شد، هر گونه انتخابی بر مبنای شناخت جامع هر جزء و ارتباط دو سویه آن با کل اثر بوده است اما با توجه به علت‌های وجودی باغ که در مورد آن صحبت کردیم، در جدول ۱ نقش سه علت صوری، فاعلی و مادی را در مقابل علت غایی (کل باغ) برمی‌شمیریم. در این جدول آنجا که آسایش انسان مورد نظر بوده، علت فاعلی و هر کجا که پایداری عناصر باغ مورد نظر بوده، علت مادی قید شده است.

در ادامه اجزای کالبدی تشکیل دهنده باغ ایرانی به تفصیل بیان می‌گردد. چنانچه علت غایی را در رابطه با هدف تعریف نماییم؛ ویژگی‌ها و پتانسیل اجزا در رابطه با ساخت باغ را می‌توان به‌عنوان مبنای گزینش به صورت علت فاعلی یا مادی ساخت مطرح نمود.

۱-۲- زمین: زمینی که برای باغ‌های ایرانی انتخاب شده است، گذشته از جنس خاک، قابلیت آبیاری و نفوذ، در بیشتر موارد در زمین شیب‌داری مانند دامنه کوهستان و یا تپه‌ها در نظر گرفته

نمودار ۳- انتخاب عناصر بر مبنای شناخت جامع اشیاء.

حال می‌توان چنین نتیجه گرفت که ساخت باغ در جهت خاصی صورت می‌گرفته که نهایت آن آسایش و آرامش بوده و انتخاب اجزای باغ نیز بر مبنای کیفیات اولیه آنان در رابطه با این غایت بوده است (نمودار ۴).

نمودار ۴- مفهوم جهت در ارتباط با گزینش کیفیت و کمیت اجزا.

۲- گزینش مبنای علت‌های وجودی

همانطور که می‌دانیم ارسطو برای هنر چهار علت قایل شده است: ۱- علت فاعلی: سرچشمه هنر (انسان، خدا، ...) ۲- علت غایی (آرمان مادی، آرمان معنایی) ۳- علت صوری (ساختار، هندسه، فرم) ۴- علت مادی (اجزا، عملکرد، اقلیم، هندسه و ...). در اینجا از علت‌های ارسطویی برای تحلیل باغ استفاده می‌شود که بر این اساس، علت فاعلی عمدتاً انسان است؛ علت غایی ارضای حواس پنج‌گانه، علت مادی عناصر موجود در باغ و عملکرد حاکم بر آنان و علت صوری ساختار باغ می‌باشد. علت صوری یا کالبد باغ معلول دو علت پیشین (فاعلی و غایی) است که برای ظهور خود نیاز به علت مادی (هندسه باغ) دارد. سامانه انسانی به عامل، خالق و یا استفاده‌کننده اثر و فرآیند مربوط است که در اینجا جسم و روح انسان به عنوان فاعل در نظر گرفته می‌شود (نمودار ۵).

جدول ۱- نقش ساخت و فرم در هر یک از اجزای باغ

اجزاء	علت صوری	علت مادی یا فاعلی
زمین	جنس خاک	مادی
	قابلیت نفوذ آب	مادی
	حاصلخیزی	مادی
آب	شیب	مادی
	کفایت	مادی
گیاهان	استمرار و دائمی بودن	فاعلی
	سلیقه	فاعلی
	شرایط اقلیمی	مادی
	عوامل نمادین	فاعلی
	موارد عملکردی	مادی
معماری	بناهای موجود باغ	مادی
	نقشه باغ	مادی
	محوطه‌سازی ها	فاعلی
	پله ها	مادی
	حوض ها	فاعلی
	آب نماها	فاعلی
	جوی ها	فاعلی
	فواره ها و عناصر تزئینی معماری	فاعلی
غناى باغ	عوامل افزایش لذت مانند انواع گل، پرندگان و ...	فاعلی

می‌شود تا آب بر آن سوار شود و به سادگی بتوان باغ را آبیاری کرد. در نتیجه باغ‌های ایرانی در چند سطح و یا کف ساخته شده است و آب پس از جریان یافتن در بالاترین کف و آبیاری آن، به تدریج به رویه‌های پایین‌تر راه می‌یابد. از نیرویی که آب از اختلاف سطح‌ها کسب می‌کند، برای به راه انداختن آبشارها و فواره‌ها نیز بهره می‌گیرند و آب، به خوبی و سادگی در جوی‌ها جریان می‌یابد. کرت‌ها بر اساس نظم منطقی و رعایت جهات جغرافیایی و مشخصات محیطی، استفاده بهینه از آفتاب، پایداری در برابر باد، رویارویی با بیشینه و کمینه حرارت، فراوانی برداشت، تأمین محیط آرام و مصفا، ایجاد تنوع مطبوع و برقراری زیبایی پویا افزاز می‌شوند (ابوالقاسمی، ۱۳۷۸، ۲۸۷). بنابراین قابلیت زمین در برخی موارد مانند استفاده از شیب در جهت ایجاد فواره برای تأمین لذت (فاعلی) و گاهی جهت آبیاری (مادی) بوده است که در جدول ۲ نشان داده شده است.

جدول ۲- علت‌های استفاده از زمین

اجزاء زمین	علت
جنس خاک: حاصلخیزی	علت مادی
قابلیت نفوذ آبیاری	علت مادی
زمین شیبدار جهت سادگی آبیاری	علت مادی
فواره ها	علت فاعلی
جریان در چند سطح و یا کف	علت فاعلی
آبیاری سطح به سطح	علت مادی

همان‌طور که در جدول ۲ دیده می‌شود، زمین دارای کیفیت‌های عملکردی ویژه‌ای همچون قابلیت نفوذ، شیب، وسعت و ... می‌باشد

و از آنجاکه در جهت ایجاد عناصر باغ از آن بهره‌گیری شده، به‌عنوان علت‌های مادی از آن یاد شده است.

۲-۲- آب: وجود باغ ایرانی همواره متکی بر وجود یک کاریز (قنات) و یا چشمه‌ای بوده است که به‌طور دائم آب آن در باغ جریان می‌یافته است. به‌طور معمول، آب ابتدا وارد باغ شده و پس از آبیاری کامل باغ آنچه مازاد مصرف باغ باشد، برای مصارف دیگر از باغ خارج می‌شود. نتیجه آنکه مساحت باغ در رابطه با میزان آب قرار گرفته شده و همواره مساحت باغ به اندازه‌ای است که آب در فصل کم‌آبی نیز بتواند باغ را آبیاری کند (علت مادی). کمبود آب، میل ایرانی را به تماشای بیشتر آن می‌افزاید و در نتیجه طراحان باغ ایرانی همواره با ابتکارهای گوناگون کوشش نموده‌اند تا آب را هرچه بیشتر در باغ نگه داشته و با گردش و حرکت دادن بیشتر به آن، هرچه بیشتر آن را به تماشا بگذارند. برای اینکار از آب‌نماها، حوض‌ها، استخرها، جویبارها، آبشارها، آبگردان‌ها و فواره‌های گوناگون با طرح‌ها، اندازه‌ها و میزان جهش آب متفاوت، استفاده نموده‌اند و نتایج درخشانی برای زیباتر نمودن باغ و ایجاد صداهای متنوعی از آب در باغ و نمایش پر حجم‌تر آب حاصل شده است (علت فاعلی). صدای فواره‌های گوناگون باغ‌های ایرانی ضمن اینکه طرح و حجم آنها فضای باغ را شکل می‌دهند، شنیدنی است. به ویژه آنکه در هر حرکت آب در جوی‌ها، فواره‌ها و آبشارها زمزمه خاصی از صدای آب به گوش انسان می‌رسد. نمونه بسیار خوب در این مورد، باغ فین کاشان است که در هر گذر این باغ صدایی خاص به گوش می‌رسد و هر یک از این صداها به نوعی انسان را آرام و سرگرم می‌کند. حرکت آب در جوی‌ها نیز روشی است برای نمایش بیشتر آب در باغ ایرانی؛ در این مورد کوشش می‌شود مسیرهای طولانی‌تری برای آب انتخاب شود. زمانی که آب جوی‌ها از سطح بالاتر به سطح پایین‌تر می‌ریزد، طبیعی است که آبشار به‌وجود می‌آید. ولی چون میزان آب بسیار کم است، ریزش آبشارگونه آب جالب توجه نخواهد بود. برای حل این مسأله به جای ریزش فرودی آب، آن را در سطح شیب‌داری به جریان می‌اندازند اما به جای سطح صاف جوی‌ها که با سنگ ساخته شده است، در این شیب‌ها تراش‌هایی در سنگ می‌دهند که به سینه کیبوتری معروف است. آب بسیار کم با جریان یافتن در این سطوح، بسیار پر حجم به نظر می‌آید و به علاوه صدای زیادی نیز ایجاد می‌کند. بنابراین می‌توان گفت استفاده از آب در باغ ایرانی دارای علت‌های مادی و فاعلی است که در جدول ۳ نشان داده شده است.

به‌طور خلاصه می‌توان گفت که آب دارای قابلیت‌های بسیار فراوانی است که هر کجا در جهت تأمین حیات عناصر باغ مورد استفاده قرار گرفته به عنوان علت مادی و آنجا که به عنوان نیازهای معنایی و البته ارضای حس انسان مورد توجه قرار گرفته به عنوان علت فاعلی محسوب می‌شود:

۱- علت مادی: آبیاری، تعریف راستای حرکتی و تقویت

محورها

۲- علت فاعلی: لذت دیداری، لذت شنیداری، حس آرامش

جدول ۴- علت های وجودی آب راكد.

علت	کیفیت عملکردی	قابلیت آب راكد
عملکرد: مادی	بسط فضا	انعکاس فضا
عملکرد: مادی	تعدد اشیاء و عامل تعیین کننده ای در ترکیب	انعکاس تصاویر عناصر
معنا: فاعلی	نماد آسمان روی زمین	تکرار عمق آسمان روی زمین
معنا: فاعلی	رسوخ روح متفکر و جاری طبیعت	سکوت متفکرانه و رمز و راز مبهم
لذت: فاعلی	آرامش روحی و فکری	رنگ و تصویر نوستالژیک

علت فاعلی و مادی ۲: آب به صورت روان: نوری که از حرکت آب انعکاس می یابد گویی بر روی سقف می رقصد. درختان، سایه های شکسته ای را بر روی دیوار پدید می آورند و آفتاب، خاموش و آرام به درون فضاهای تاریک می تابد. صدای آب در تمام سطوح رخنه می کند که بنا بر شدت جریان آن در ضرب آهنگ آن تغییراتی پدید می آید. آب با صدای خود پیام دعوت به اطراف پراکنده و ساکنان بنا را به سوی خود می خواند (عملکرد: علت مادی). صدای ریزش آبشار می تواند به زمزمه ای تبدیل شده و یا با هیاهویش فضا را تسخیر کند. برای نمایش جریان حرکت روان آب، از نهرها و جوی ها استفاده می شده است و برای ایجاد تنوع در نحوه ظهور جریان، کف آنها را سینه کبکی ساخته و همچنین در بخش هایی بر اساس شیب زمین از پله پله کردن مسیر و ایجاد آبشار یا آبشره بهره می بردند (معنا: علت فاعلی). این ویژگی ها سبب شده تا مطابق جدول ۵ از آب روان در باغ ایرانی در جهت های عملکردی فاعلی و مادی خاص استفاده شود.

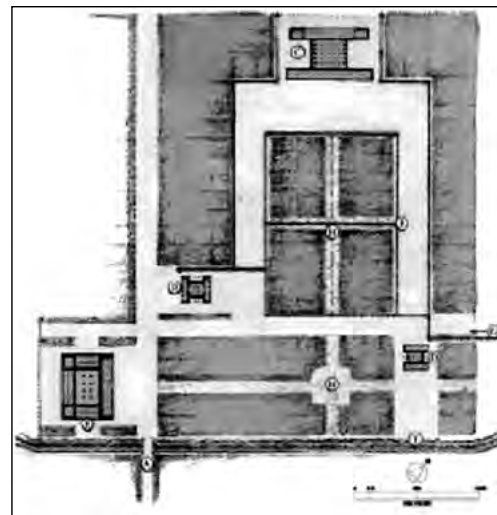
جدول ۵- جهت عملکردی آب روان در باغ ایرانی.

علت	جهت عملکردی	قابلیت آب روان
فاعلی	جهت معنایی	تضاد حرکت جاری آب در مقابل ایستایی و ثبات معماری
فاعلی	لذت شنیداری	رنجه کردن صدای آب در تمام سطوح
مادی	جهت دهی فضا	دعوت کنندگی آب به واسطه صدای خود
فاعلی	آرامش، لذت و بویایی	صدای نوستالژیک جویبار

علت فاعلی و مادی ۳: آب به صورت فوران: برای نمایش فورانی آب در باغها، معمول ترین ابزار فواره هایی هستند که از کف آب نماها برخاسته اند، این فواره ها که اغلب از سنگ، تراشیده می شدند ممکن بود از سطح آب بالاتر باشند و یا زیر سطح آن باشند تا آب بصورت جوشش دیده شود. از دیگر مواردی که آب

جدول ۳- علت های استفاده از آب در ایجاد باغ.

علت	اجزاء آب
مادی	کاربر (قنات) یا چشمه ای که به طور دائم آب آن در باغ جریان می یافته به عنوان عامل اصلی خلق باغ
مادی	آب ابتدا وارد باغ شده و پس از آبیاری کامل باغ آنچه مازاد مصرف باغ باشد، برای مصارف دیگر از باغ خارج می شود.
مادی	مساحت باغ در رابطه با میزان آب
فاعلی	را به تماشای بیشتر آب: آب هرچه بیشتر در باغ نگهداری شده و با گردش و حرکت دادن بیشتر، هرچه بیشتر به تماشا گذاشته می شود است.
فاعلی	آب نماها، حوض ها، استخرها، جویبارها، آبشارها، آبگردان ها و قواره های گوناگونی با طرح ها، اندازه ها و میزان جهش آب متفاوت، استفاده نموده اند
فاعلی	حوض و استخر در قسمت های مختلف باغ، در مقابل ساختمان، یا گوشه میان باغ و در فضای داخلی

تصویر ۱- بازآفرینی باغ پاسارگاد. مآخذ: (مقتدر و دیگران، ۱۳۸۳، ۴۰)

اما جدای از آنچه در مورد پتانسیل های آب گفته شده، شیوه های نمایش آب در داخل باغ نیز کیفیت دیگری را ایجاد می کند که به طور ویژه در باغ مورد استفاده قرار می گرفته است. **علت فاعلی و مادی ۱:** آب به صورت راكد: آب راكد به طور طبیعی انعکاس دهنده تصاویر بوده و به دلیل انعکاس پذیری خود عاملی تعیین کننده در ترکیب می باشند. سطح آینه ای آنها محیط اطراف را می پذیرد و سپس منعکس می کند. تصاویر مناظر و بناها در آب، فضا را بسط می دهند (علت مادی). آب راكد منعکس کننده آسمان هستند و عمق آسمان را در روی زمین تکرار می کنند و نماد آسمان روی زمین می شوند. آب راكد به دلیل سکوت متفکرانه و جمع شدن آرام آب در آنها دارای رمز و رازی مبهمی هستند (علت فاعلی). این ویژگی ها سبب شده چنانچه در جدول ۵ مشاهده می شود آب راكد نقشی اساسی به عنوان علت مادی و فاعلی در باغ ایرانی پیدا کند.

تصویر ۳- فوران آب در باغ ایرانی.

گیاهان، متوجه درختان سایه‌دار و محصول‌دار است و گل‌ها و گیاهان تزئینی به میزان کمتری در باغ‌ها وجود دارند. گیاهان را می‌توان در سه گروه تقسیم کرد که شامل درختان، بوته‌ها و گل‌های تزئینی است. برای ایجاد سایه در باغ‌های ایرانی از درختان سایه‌افکن مانند بید، چنار، نارون و مانند آن استفاده شده است و برای کمک بیشتر به ایجاد سایه، گذرگاه‌های باغ‌ها را باریک انتخاب نموده‌اند تا سایه درختان دو طرف، همه سطح گذرگاه‌ها را بپوشاند (علت مادی). در محورهای اصلی باغ، بیشتر از ردیف درختان سرو و چنار استفاده شده است و نیز در موارد زیادی یک در میان سرو و چنار کاشته شده است. تغییر شکلی که درختان چنار در چهار فصل سال از نظر رنگ برگ‌ها و یا ریزش آنها دارند، در مجاورت درختان سرو، که همواره برگ‌ها داشته و سبز رنگ هستند، تنوع زیادی در رنگ و طرح و حجم باغ ایرانی به وجود می‌آورد. بهار و پاییز بسیار زیبایی دارند و در فصل زمستان وجود درختان سرو، باغ را سرسبز نگه می‌دارند. به جز محور اصلی بقیه رویه‌های باغ را باغچه‌هایی شکل می‌دهد که پر از درختان میوه است که به صورت منظم کاشته شده‌اند. علاوه بر سرو و چنار، درختان دیگر مانند تبریزی، کاج، بید و بیدمشک، افرا، زبان گنجشک، نارون و صنوبر در باغ‌های ایرانی کاشته شده؛ البته درختان سرو و چنار و تبریزی بیشتر مورد علاقه ایرانیان بوده است (علت فاعلی). گیاهان دارای کیفیت‌های عملکردی بارزی هستند و علت‌های مادی و فاعلی آنها مطابق جدول ۷ می‌باشد.

جدول ۷- اهمیت جنبه فرم در گیاهان باغ ایرانی.

علت	نحوه بهره‌گیری از گیاهان
مادی	درختان سایه افکن مانند بید، چنار، نارون و مانند آن
فاعلی	ردیف درختان سرو و چنار در محورهای اصلی باغ
فاعلی	درختان میوه در بقیه رویه‌های باغ
فاعلی	گل روبروی کوشک

درختان: نخستین گام هنگام کاشت درخت، دقت در تعیین فاصله محل کاشت از هر طرف بوده و به این ترتیب مربع‌هایی شکل می‌گرفته که از هر طرف نگاه می‌کردند ردیف درختان را می‌دیدند ... فاصله بین درختان بسته به نوع درختان متفاوت بود ... فواصل درختان مثمر و بی‌بار متفاوت بود (پیرنیا، ۱۳۵۸، ۵).

از آنها فوران می‌کرد، مجسمه‌ها و ستون‌هایی هستند که آب از آنها به داخل آبنماها می‌ریخت. این نمونه از فواره‌ها در باغ‌های دوره صفوی بیشتر دیده می‌شوند. علاوه بر این دو نمونه، حوض‌هایی در باغ‌ها و اغلب در داخل کوشک‌ها بوده است که آب از آن جوشیده و به سوی باغ می‌رفت. این نوع حضور آب علاوه بر زیبایی خود دارای مفهومی نمادین نیز بوده است. در یکی از آیات قرآن کریم آمده است: و کسانی که ایمان آورده و عمل صالح می‌کنند ما در غرفه‌های بهشتی منزلشان می‌دهیم. غرفه‌هایی که از پایین آن نهرها جاری است و ایشان همیشه در آن خواهند بود (علت فاعلی). در اکثر باغ‌های ایرانی، جوی آب از طبقه زیرین کوشک سرچشمه می‌گیرد و پس از ریختن به حوض جلوی عمارت در کل باغ جاری می‌شود. همانطور که در جدول ۶ مشاهده می‌شود استفاده از آب فورانی مطابق با جهت‌های عملکردی فاعلی و مادی خاصی بوده است.

جدول ۶- جهت عملکردی آب فورانی در باغ ایرانی.

قابلیت آب فورانی	جهت عملکردی	علت
ایجاد شخصیت و نشانه در آب راکد و آب روان	جهت معنایی	فاعلی
رخنه کردن صدای آب در تمام سطوح	لذت شنیداری	فاعلی
واسطه بین آب روان و آب راکد	جهت دهی فضا	مادی
صدای نوستالژیک چشمه و تصاویر جوشش آب	آرامش، لذت و پویایی	فاعلی

تصویر ۲- فواره‌های کوچک و کم ارتفاع که امواج سطحی زیبایی ایجاد کرده‌اند.

بنابراین با توجه به آنچه گفته شد، آب با توجه به قابلیت‌های نمایش دارای علت‌های فاعلی و مادی است که با توجه به مکان باغ و همچنین هدف و غایت نهایی باغ مورد توجه قرار می‌گرفته است. ۲-۳- درختان و گیاهان: گیاهان در باغ ایرانی با هدف ایجاد سایه، برداشت محصول و تزئین کاشته می‌شوند؛ حجم اصلی

جدول ۸- علت استفاده از درختان در باغ ایرانی.

جهت	نحوه بهره گیری از درختان
فاعلی و مادی	ایجاد سایه (درختان سایه افکن مانند بید، چار، نارون)
فاعلی و مادی	برای کمک بیشتر به ایجاد سایه، گذرگاههای باغ ها را باریک، انتخاب نموده اند.
فاعلی	در محورهای اصلی باغ، بیشتر از ردیف درختان سرو و چنار استفاده شده است: تأمین زیبایی
فاعلی	جز محور اصلی بقیه رویه های باغ، باغچه هایی است که بر اثر درختان میوه است: تأمین لذت
فاعلی	سرو، چنار و تبریزی به عنوان درختان محبوب

جدول ۹- گزینش درختان بر مبنای علت مادی آنان در باغ.

گزینش	کاربرد بر مبنای علت مادی
سرو، کاج، شمشاد	کنار دو جوی خیابانهای سرتاسری
سپیدار، تبریزی، زبان گنجشک	زمینهای رسی
نارون، افرا، بید ارغوان	پیرامون استخر
نهالهای میوه	کرتهای دوسوی خیابانهای باغ
مو	کرتهای پیرامون باغ
انجیر، سنجد و عناب	خیابان کمربندی باغ و گوشه و پناه دیوارها

تصویر ۴- کاخ آئینه اصفهان، ماخذ: (مقتدر و دیگران، ۱۳۸۳، ۱۲۲)

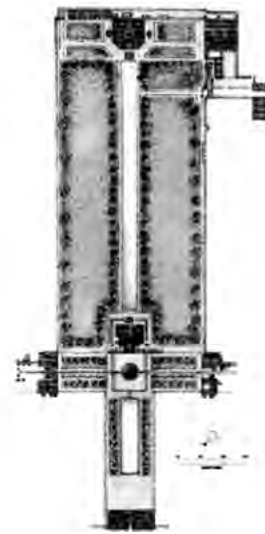
- ۴- تلفیق بنا و باغ؛ برقراری ارتباط فضایی و ارتباط میان عناصر، علت مادی و فاعلی.
- ۵- بنا در باغ ایرانی فضای باغ را مجزا نمی کند؛ علت مادی و فاعلی.
- ۶- فضای باغ به داخل بنا راه می یابد و حد فاصلی به وجود نمی آید؛ علت مادی و فاعلی.
- ۷- آب از داخل بنا به طرف باغ جریان می یابد و در باغ امتداد پیدا می کند؛ علت مادی و فاعلی.
- ۸- تصویر بنا در آب؛ تداخل و آمیختگی باغ و بنا؛ فرم گرای؛ علت فاعلی.
- ۹- تنوع شکل حوض ها و استخرها؛ فرم گرای؛ علت فاعلی.
- ۱۰- نقشه باغ ایرانی؛ تعدادی خطوط و محورهای اصلی که بیشتر باغ را به چهار بخش تقسیم می کند، و سپس هر بخش به قسمت های کوچک تری تقسیم می شود.

هر محل باغ به گونه گیاهی و درخت خاصی اختصاص داشته که ایرانیان در اثر قرن ها تجربه بدان دست یافته اند. این اطلاعات به خصوص شامل گونه های گیاهی هر منطقه، همزیستی گیاهان مختلف در کنار هم و تعیین درختانی است که در مقابل هوای خشک بیرون باغ به عنوان فیلتر بهتر مقاومت می کنند (دیبا و انصاری، ۱۳۷۴، ۴). به طور کلی دو گونه کلی درخت با توجه به سیستم های آبیاری به عمل می آیند: در حاشیه جوی های آب، درختانی که عمدتاً سایه دار هستند، مانند سرو، چنار و بید... به علت جریان آب دائم، محیط مناسب تری برای رشد دارند و در باغچه ها درختانی کاشت می شوند که دارای ریشه های گسترده بوده و باید به صورت غرقابی آبیاری شوند (مسعودی، ۱۳۸۲، ۱۷۲). در محور اصلی باغ بیشتر از ردیف درختان چنار و سرو استفاده شده و نیز در موارد زیادی یک در میان سرو و چنار کاشته شده است. تغییر شکلی که درخت چنار در چهار فصل سال از نظر رنگ برگ داشته و سبز رنگ هستند، تنوع زیادی در رنگ و طرح و حجم باغ ایرانی به وجود می آورد (دانش دوست، ۱۳۶۸، ۲۱۹). قابلیت ها و ویژگی های درختان سبب شده تا به عنوان یک عنصر اصلی در باغ مورد توجه قرار گیرد. تنوع استفاده درختان موجب گردیده تا جهت های عملکردی بیشتری در آنان وجود داشته و در باغ استفاده شود. مهم ترین خصوصیات درختان و گیاهان در باغ عبارت است از:

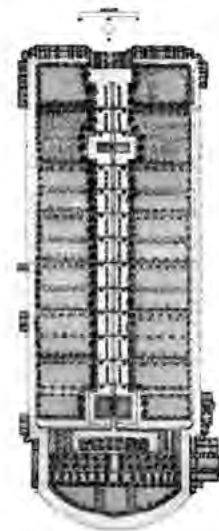
- ۱- ایجاد سایه به وسیله درختان سایه افکن مانند بید، چنار، نارون؛ ایجاد آسایش و خنکی؛ کیفیت عملکردی؛ علت مادی و فاعلی.
- ۲- استفاده از ردیف درختان سرو و چنار در محورهای اصلی باغ و در موارد زیادی یک در میان؛ تنوع رنگی و دلایل اقلیمی؛ علت فاعلی.
- ۳- جز محور اصلی بقیه رویه های باغ؛ باغچه های پر از درختان میوه به صورت منظم؛ محصول دهی؛ علت فاعلی.
- ۴- درختان تبریزی که به سرعت رشد می کنند، در ساختمان مورد استفاده قرار می گیرند؛ علت مادی.
- ۵- به جای کاشت درختان و بوته های بلند در میان کرت ها که چشم انداز ساختمان را بپوشاند اسپست استفاده می شده است؛ علت مادی و فاعلی.
- در جدول ۸ علت مادی و فاعلی استفاده از درختان با توجه به نحوه بهره گیری از آنها و در جدول ۹ علت مادی گزینش درختان در باغ ایرانی نشان داده شده است.
- ۲-۴ معماری: خصوصیات کاربردی معماری در باغ ایرانی عبارت است از:
 - ۱- جنبه خصوصی و محصور باغ های ایرانی (به جز آنهایی که برای فضا و محوطه آرامگاه ها ایجاد شده اند و جنبه عمومی دارند)؛ علت فاعلی و مادی.
 - ۲- از نظر طرح و سلیقه در رابطه با خواست و سلیقه صاحب باغ؛ علت فاعلی.
 - ۳- فرهنگ معماری غالب بر مثنی خصوصی؛ سلیقه اشخاص در قالب فرهنگ جاری دوره؛ علت فاعلی.

۲-۵- هندسه: هندسه، اساس هنر و معماری ایرانی است و رد آن را از هنر و صنایع دستی و نقش‌های تزیینی همچون کاشیکاری تا فضاهای عظیم معماری می‌توان دنبال کرد. این نگرش زاده دید مفهوم‌وار ایرانیان به اندیشه، هنر و محیط انسانی است و می‌توان آن را در فهم مردم ایرانی از جهان و چهارسویی که برای آن قایل‌اند، به نظاره نشست. این نگرش هندسی گسترده‌ای از معماری ایرانی از زیبایی و زیبایی‌شناسی تا ساختارها و شالوده‌ها را شامل می‌گردد. تأثیر ساختاری معماری ایرانی از هندسه، تعریف و شکل‌گیری فضایی، مسایل نیارشی و استاتیکی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. این تأثیرگذاری در باغ ایرانی که در پیوند فضاهای بسته و باز شکل می‌گیرد، در تمامی عرصه‌ها به چشم می‌خورد و ما در باغ، گذشته از شکل‌گیری هندسی فضاها، شاهد آن هستیم که فضاهای باز و عرصه‌های طبیعی نیز به نظم درآمده و با هندسه قوام می‌گیرند. هندسه به عنوان یک علت مادی در کنار سایر علت‌ها در باغ، به ابعاد و تناسبات کلی، حصارها، محورهای اصلی و فرعی، ردیف درختکاری، جوی‌های آب، نحوه حضور و عبور آب و به طور کلی به هندسه مسلط می‌پردازد. این ساختارها در عین حال حامل شالوده‌ها و بنیان‌های شکل‌بخشی مجموعه از ایده‌ها و مفاهیم اولیه تا رسیدن به شکل نهایی باغ است و به همان اندازه که اصول هندسی در معماری ایرانی واجد اهمیت هستند در شکل‌بخشی به مفهوم باغ ایرانی نیز نقش دارند.

ساختار هندسی باغ ایرانی؛ علت صوری: طرح کالبدی باغ ایرانی بر اساس ساختار هندسی بسیار دقیق و محاسبه شده شکل یافته است. محیط بیرونی باغ عمدتاً به شکل مربع کامل و یا مستطیل می‌باشد. ساختار هندسی کالبد باغ، دیواره خارجی که جداکننده فضای درون و بیرون است، دقیقاً بر پلان (مستطیل یا مربع شکل) هندسی آن قرار می‌گیرد. در باغ ایرانی، مرز قطعی میان درون و بیرون باغ بر مبنای شکل هندسی مربع یا مستطیل تعریف می‌شود، اما این تناسب هندسی علاوه بر تعیین حدود بیرونی باغ پایه و مبنای تقسیم فضاهای درونی نیز می‌باشد. در واقع در باغ ایرانی، شکل مربع که فاصله بین اجزای باغ را ساده و روشن نشان می‌دهد از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. فضای کلی درون باغ به تبعیت از ساختار هندسی خود، توسط خطوط عمود بر هم، به فضاهای جزئی تری تقسیم می‌شود. عمدتاً دو محور عمود بر هم کل فضای باغ را به چهار قسمت تقسیم می‌کنند و گوشه درون باغ را نیز متناسب با فضای تقسیم شده در نقاط مختلف می‌ساختند. مثلاً گاه بنای اصلی در وسط باغ بود و از چهار طرف دیده می‌شد و بناهای فرعی و سردر در اطراف بودند یا اینکه بنای اصلی باغ یک طرف بود و بناهای فرعی در اطراف. در برخی از باغ‌ها نیز گوشه که نسبت یک سوم در امتداد محور طولی قرار داشت. اما در تمام این باغ‌ها در مقابل بنا حتماً یک میان‌کرت و یا یک فضای مستطیل شکل به عنوان آینما قرار داشت. در طرفین میان‌کرت مسیرهای باریک و جوی‌های آب قرار می‌گرفت و در جانب آنها باغچه‌هایی که خود توسط خطوط عمود بر هم به کرت‌ها تقسیم می‌شدند. این کرت‌ها که با خُرن (مرز برجسته خاکی کرت) مرزبندی می‌شدند، عمدتاً به

تصویر ۵- پلان باغ دولت آباد یزد مربوط به دوره زندیه. ماخذ: (مقتدر و دیگران، ۱۳۸۳، ۱۲۲)

تصویر ۶- پلان باغ شاهزاده کرمان متعلق به دوره قاجار. ماخذ: (مقتدر و دیگران، ۱۳۸۳، ۱۹)

جدول ۱۰- جهت عملکردی معماری در باغ ایرانی.

معماری در باغ ایرانی	جهت	علت
جنبه خصوصی و محصور باغ	فرهنگی	فَاعَلِي
خواست و سلیقه صاحب باغ	فرهنگی	فَاعَلِي
فرهنگ معماری غالب	فرهنگی	فَاعَلِي
تلفیق بنا و باغ	عملکردی	مَادِي
فضای باغ بدخل بنا راه می‌یابد و حد فاصلی به وجود نمی‌آید	عملکردی	مَادِي
آب از داخل بنا به طرف باغ جریان می‌یابد	زیبایی و لذت جویی	فَاعَلِي
تصویر بنا در آب	زیبایی و لذت جویی	فَاعَلِي
شکل حوض‌ها و استخرها	زیبایی دیداری	فَاعَلِي
نقشه باغ	عملکردی	مَادِي

جلوگیری می‌کند مانند حصیر، پرده، دیوار مشبک و شیشه رنگی یا مات. مفهوم معمارانه باغ بازتاب حس مکان یا مکانیت است چون باغ فضایی معین به شمار می‌رود که تصویر کلی گیهان را در خود قاب می‌گیرد... این مفهوم که پرونده انتظام و هماهنگی است می‌تواند از راه عدد، هندسه، رنگ و ماده به حیطه حواس درآید (اردلان، ۱۳۸۳، ۶۸). مورخین یونانی وقتی باغ‌های پارسیان را می‌ستودند و درباره آن مطالبی می‌نوشتند به نقش عمق شکل‌پذیری عناصر آنها اشاره چندانی نکرده‌اند. خطوط هندسی ویژه آنها تنها نوعی شکل‌دهی منظم به طبیعت تلقی شده درحالی‌که این خطوط به ساختارهای عرفانی و مقدس جواگو بوده‌اند (Grimal, 1974, 21). صوفیان نیز به زعم خود چهار بخشی بودن باغ را به چهار مرحله سلوک تأویل می‌کنند: از پس باغستان جان، بوستان دل می‌آید و به دنبال آن تفرجگاه روح و دست آخر عالم وجود، که در این مرحله عارف سلوک مطلوب خود را یافته است (یاوری، ۱۳۸۳، ۳۶).

۳- غایت نهایی: منظرگاه، مکان لذت و آرامش

نهایت باغ‌سازی و به عبارتی کمال باغ‌سازی ایرانی عبارت است از شکل‌گیری سامانه منظرگاه که مطابق با سامانه انسانی و متأثر از دیدگاه‌ها و فرهنگ بومی شکل گرفته است. این سامانه دارای ویژگی‌هایی است که در ادامه به آن خواهیم پرداخت.

۱-۳- **غایت اولیه: کمال ارضای درونی:** از هنگام غلبه اعراب بر ایران در سراسر سده‌های اسلامی تاکنون باغ‌های این کشور در نظر مردم آن نمونه بهشت موعود بوده و بی‌شک علت به‌وجود آمدن این عقیده در بین آنها و ارزش زیادی که برای باغ‌ها قائل هستند خشکی و بی‌درختی فلات ایران است (ویلبر، ۱۳۴۸، ۱۹). مناظر در باغ ایرانی بیشتر در جهت تحریک حس لذت‌جویی انسانی می‌باشند. بنابراین برخی اقدامات عملکردی نیز در جهت دستیابی به این غایت می‌باشد.

۱- قرارگیری کوشک در نقطه مرتفع: از سردر ورودی در باغ نزدیک به نظر می‌آید و از کوشک فاصله مذکور طولانی‌تر به نظر آید: لذت دیداری: علت غایی لذت‌جویی

۲- تحریک حس بینایی و وجود رابطه بصری شدید میان اجزاء و عناصر باغ: لذت دیداری: علت غایی لذت‌جویی

۴- انتقال اصوات (صدای پرندگان، صدای وزش باد، صدای آب و دیگر محرک‌های حس شنوایی) از فضای بیرون به درون کوشک این حس را تشدید می‌کند: علت غایی لذت‌جویی

۵- جریان نسیم از میان گیاهان و درختان: انتقال بوی گل‌ها و گیاهان از باغ به داخل کوشک: علت غایی لذت‌جویی
نمودار ۶. زیرسامانه لذت‌جویی را که متأثر برخی زیر سامانه‌های دیگر است نشان می‌دهد.

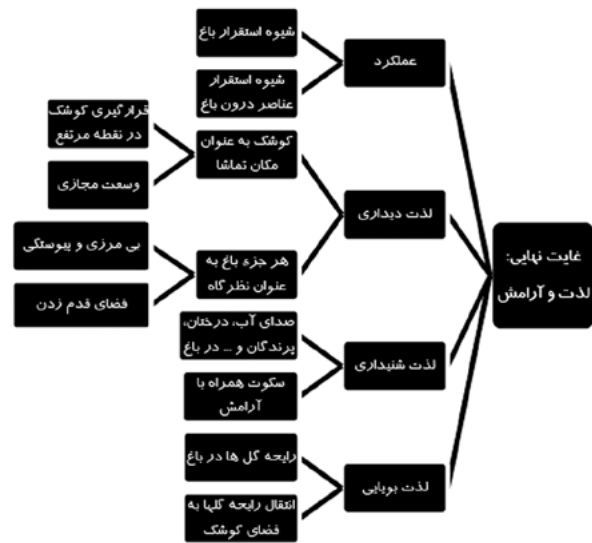
۲-۳- **غایت ثانویه: تبدیل لذت انسانی به کمال معنایی:** همان‌طور که پیش‌تر گفته شد غایت اولیه ایجاد باغ، ارضای نیازهای دنیایی می‌باشد و همه عناصر در جهت تأمین لذت و

شکل مربع بودند. البته لازم به ذکر است که در کشاورزی ما کاشت مربعی معمول بوده و زمین و آب به صورت مربعی تقسیم می‌شده است، هر بخش از باغ که به شکل مربع یا مستطیل است به مربع‌های کوچک تقسیم می‌شود. در هر رأس این شبکه مربعی یک درخت که عمر طولانی‌تر دارد کاشته می‌شود و سپس این مربع‌ها به مربع کوچک‌تر تقسیم و در هر رأس آن درختان با عمر متوسط و به همین ترتیب درختان با عمر کوتاه در رأس مربع‌های میان آنها کاشته می‌شود (پیرنیا، ۱۳۵۸، ۵). این نظم هندسی به قدری دقیق بوده که از هر طرف نگاه می‌کردند ردیف درختان دیده می‌شده است. همچنین این نظم از نظر عملکردی به گونه‌ای بود که در اثر گذشت زمان و جایگزینی احتمالی درختان از بین رفته تا زمان‌های طولانی حفظ می‌شده و شکل کلی باغ از بین نمی‌رفت و امکان نورگیری منظم همه درختان فراهم شده و ناگهان قسمت اعظمی از باغ خالی از درخت نمی‌شده است. بنابراین مرز بیرونی باغ، مسیرهای جریان آب، مکان آبنماها، کرت بندی‌ها، نظام کاشت درختان و گیاهان، محل قرارگیری کوشک و ساختمان‌های باغ، براساس ساختار هندسی دقیق مشخص می‌شده است. به طوری که می‌توان گفت این نظام هندسی بسیار دقیق باعث شده کالبد باغ ایرانی بر مبنای تقسیم‌بندی‌هایی با تناسب شکل گیرد و حد و مرز قطعی تمامی تقسیمات آن کاملاً مشخص و تعریف شده باشد. پس به طور کلی می‌توان این گونه نتیجه گرفت که باغ ایرانی دارای ساختار هندسی بسیار مشخص و تعریف شده‌ای است که این نظم به عنوان یک علت مادی در کنار سایر علت‌های مادی و فاعلی پیشین منجر به این ساختار هندسی یا صورت باغ‌سازی شده است.

۲-۶- **مفاهیم و کارکردها در باغ: علت غایی:** برخی سیاحان تفاسیر متفاوتی از باغ ایرانی دارند؛ جایی است که [یک ایرانی] می‌خواهد در آن بنشیند و دوستان خود را با گفتگو، موسیقی، مباحث فلسفی و مشاجره سرگرم کند و چه بهتر که او در این حال بتواند بارش باران بهاری را نیز ببیند (استروناخ، ۱۹۸۹، ۵۴). باغ‌های ایرانی نمادی از قدرت هستند؛ یکی از اهداف سیاستمداران از ساخت باغ‌ها استفاده از باغ به عنوان نمادی از قدرت آنهاست (Petrocioli, 2006, 354). علاوه بر اجزای به کار رفته در باغ، مفاهیم، فعالیت‌ها، دیدها، کارکردها، مقیاس‌ها و فضاها نیز دارای سلسله مراتب می‌باشند که به طور خلاصه عبارتند از: ۱- نظام ترتیب و توالی فعالیت‌ها، دیدها و حرکت‌ها (علت عملکردی: علت مادی) ۲- ترتیب و توالی فضاها: سیر تدریجی فضاها تا رسیدن به فضای مقصد (عملکردی: علت عملکردی: علت مادی) ۳- سلسله مراتب به نحو بارز در ارتباط با مفهوم «محرمت»: از سردر ورودی به هشتی و راهروهای غیر مستقیم و از آنجا به پشت دیوارهای مشبک و در نهایت قرار گرفتن در مقابل مسیر اصلی کوشک و طی زمان تا رسیدن به فضای داخلی کوشک: سلسله مراتب خاص برای ورود (علت عملکردی: علت مادی) ۴- فضاهایی با کارکردهای گوناگون: عرصه‌های عمومی، نیمه‌عمومی، خصوصی و نیمه خصوصی؛ مقیاس خرد از طریق ساخت عناصر نیمه تثبیت شده که از دسترسی و یا دید مستقیم

جهت یابی و (ایجاد نظام آبیاری مناسب هم کاربرد داشته است. بدین ترتیب الگوی چهارباغ دارای مفاهیم نمادین گشته و وارد سایر هنرها نیز گشت.

اقوامی که در سرزمین ایران می زیسته اند از دوران باستان، گونه های بسیاری از درختان و گل ها و سبزه ها را می شناخته و با گل پیوندی پایدار داشته اند. نقوش مربوط به گل و گیاه و آب در آثار اولیه مکشوفه به ویژه در ظروف سفالی قرن های کهن، خبر از اهمیت حضور آنها در زندگی انسان ها در استقرارهای اولیه دارند. در زمان هخامنشیان به باغات پیرامون معابد و قصرها پائری دنازا می گفتند که در حقیقت تصویر زمینی بهشتی است که زرتشت پیامبر ایران باستان در کتاب خود آن را به تصویر کشیده است. شواهد بسیاری برای پیوند قوی مذهبی شاهان هخامنشی با اعتقادات مذهبی که بر هنر باغ سازی آنها سایه افکنده است وجود دارد (متدین، ۱۳۷۸، ۴۱۰ و ۴۱۱).

نمودار ۶- غایت اولیه باغ ایرانی: لذت دنیایی.

تصویر ۷- شکوفه نیلوفر آبی بر پلکان سنگی تخت جمشید. ماخذ: (مقتدر و دیگران، ۱۳۸۳، ۳۲)

بر روی سفال های بدست آمده از شوش و تخت جمشید، نقش استخر آب و باغ و تک درخت ها دیده می شود. نقوش سنگی برجسته درختان سرو و کاج و نخل، بر روی دیوارهای تخت جمشید نیز نمایانگر فراوانی این نوع درختان در باغ های آن دوره و احترامی است که مردم برای درخت و سبزه قائل بوده اند.

تصویر ۸- علاقه ایرانیان به درخت سرو و اهمیت آن به واسطه سنگ نگاره های تخت جمشید مشهود است. ماخذ: (مقتدر و دیگران، ۱۳۸۳، ۳۲)

آسایش دنیایی پیش بینی شده اند. اما با توجه به ظرفیت های نمادین اجزا مانند آب و درخت و مفاهیمی چون تقدس اعداد و همچنین ویژگی ایرانیان در تقدیس و اعطای ویژگی های نمادین به اشیاء هر یک دارای مفهوم خاص نزد ایرانیان گشتند. به عنوان مثال معنای عدد چهار در کیهان شناسی اسلامی عبارت است از:

- ۱- المان های طبیعی (سرد، گرم، خشک و مرطوب)
- ۲- چهار عنصر اولیه (آب، هوا، زمین و آتش)
- ۳- چهار جهت اصلی (شمال، جنوب، غرب و شرق)
- ۴- چهار عنصر (فلز، گیاه، حیوان و انسان)

هرگاه عناصر چهارگانه ای بخواهند در ارتباط با هم قرار گیرند به خصوص در جهان بینی عقل گرا و بیهوده ستیز ایرانی مربعی منطقی شکل می گیرد. مربع منظم ترین، ساده ترین، عاقلانه ترین و کمال یافته ترین شکل برای ایجاد ارتباطات چهارگانه است. عدد چهار و نماد آن شکل مربع را می توان در مصادیق فرهنگی زیر رهگیری کرد:

۱- اعتقاد کهن ایرانیان به عدد چهار:

تقسیم بندی چهار تایی به عنوان نمادی خوش یمن. جهان به چهار بخش تقسیم شده و چهار عنصر اصلی منشاء پیدایش جهان می باشد. تقسیم فضا به چهار بخش که به مناسبت چهار عنصر مقدس، معمول بوده است.

اشکال مربع گونه و دایره وار و ترکیبی از آنها شبیه ماندالا به عنوان صور ابدی در فرهنگ های کهن
۲- کاربرد عدد چهار در قرآن کریم و اشاره به چهار نهر بهشت

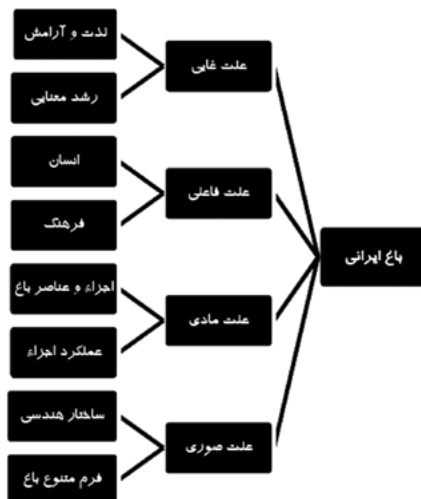
۳- نموده های مهمی از عدد چهار را به غیر از «چهارباغ» می توان در معماری ایرانی هم به صورت چارطاق، چارسو، مساجد چهار ایوانی، مدارس چهار ایوانی، کاروانسراهای چهار ایوانی و ... دید.

۴- استفاده از هندسه مربع مستطیلی و تقسیمات چهار تایی در

در دوران صفویه که آخرین دوران شکوفایی هنر ایرانی است با رواج باغسازی حکمت مینویی با وجود شارحان و حکیمان بزرگی چون ملاصدرای شیرازی و آذر کیوان و بسیاری کسان دیگر، تجلی این عالم را در معماری و باغ‌آرایی ایران شاهد هستیم و تجلی آن در باغ‌های باقیمانده مثل باغ فین کاشان، پیامی از آن کهن الگوی مینویی را به روزگار ما رسانده است (دادابه، ۱۳۸۳، ۴۹). چشمه آبی که در ابتدای باغ می‌جوشد در عرصه باغ گردش می‌کند و از نقطه‌ای از تربیع کیهانی بیرون می‌رود و دوباره به زبانی مکرر از نقطه مبداء در حال ظهور است و وجود فواره‌ها به صورت متکثر و پیاپی چون زکری دائم، جوشش هستی را یادآور می‌شوند. عالم در هر دم نو می‌شود؛ خاطره ازلی در ما تجلی می‌کند، تپش دائم چون ضرب‌آهنگ نهاد هستی؛ هیچ منبع ثابتی در باغ نیست، هیچ چیز پوشیده نیست، از هرگونه بازنمایی می‌گریزد، خبری از محاکات نیست، تنها گوش فرا دادن به عالم وجود ... که آدمی به چه اعتبار از درون ماهیتش به حضور آمده: اینجا اقلیم هشتم است، عالم خیال، عالم اجسام لطیف و حضور آسمان در آینه آب (دادابه، ۱۳۸۳، ۴۹). ایرانیان باغ را یک تجلی زمینی از حقیقتی معنوی می‌دیدند. ظل و انعکاس عالم مینوی در این گیتی. به همین جهت طرح باغ و صورت هنری آن با علوم جهان‌شناسی و حکمت ارتباط داشت و تجربه مستقیم آن را برای آنان که بصیرت و استعداد معنوی داشتند، امکان‌پذیر می‌ساخت و به همین جهت در واقع نوعی هنر مقدس بود (نصر، ۱۳۸۳، ۲۰۳). بنابراین در ادامه سیر تاریخی ایجاد باغ، غایتی ثانویه که ریشه در باورها و عالم معنای ایرانیان دارد شکل می‌گیرد.

۳-۳- بهشت؛ مجموع کمال دنیایی و کمال معنایی؛ توصیفات قرآنی روشن‌ترین توصیفات از مشخصات بهشت است و مکانی که به عنوان فضایی محصور با آبیاری مناسب، پوشیده از درختان میوه و ... تمامی برای رضایت ایمان آورندگان است (Porter, 2003, 14). بهشت وعده داده شده در قرآن شامل طبقاتی از باغ‌هاست که هر کدام از دیگری باشکوه‌تر است. در باغ‌های

نتیجه

نمودار ۷- علت‌های وجودی ساخت باغ ایرانی.

در این تحقیق کوشش گردید تا باغ‌سازی ایرانی بر مبنای علت‌های وجودی آن تفسیر و تحلیل گردد. چنانچه در نمودار ۷ مشاهده می‌شود در این تفسیر ریشه‌های ساخت باغ ایرانی بر مبنای علت‌های چهارگانه مادی، صوری، فاعلی و غایی مشخص گردید. بدین ترتیب که علت فاعلی در رابطه با انسان و فرهنگ او بوده، علت غایی بر مبنای چرایی ایجاد باغ است که گاهی مذهبی و در پاره‌ای از اوقات لذت و تفریح و در مواقعی جهت ایجاد قدرت است. علت مادی بر اساس اجزاء و عملکرد آنها در باغ بوده که در نهایت در یک صورت و هندسه منظم و البته متنوع شکل می‌گیرد. چنانچه علت مادی را در نتیجه موارد ایجاد باغ و عملکرد درونی آن؛ علت فاعلی را در رابطه مستقیم با انسان و علت صوری را در فرم و ساختار باغ بدانیم، علت غایی به عنوان یک بهشت مقدس مرتبط با نیازهای دنیایی و معنایی انسان شکل

هر یک از علت‌های مادی در جهت غایت معنایی که غایتی ثانویه است قرار می‌گیرند، به‌طوریکه عناصر و اجزاء مانند آب و گیاهان جنبه نمادین و مقدس پیدا می‌کنند و هندسه باغ به عنوان دیگر علت مادی نیز دارای جنبه‌های نمادین می‌گردد. بنابراین علت اصلی ساخت باغ بر مبنای لذت جویی بوده که به تأثیر از علت فاعلی فرهنگی در گذشت زمان غایت ثانویه قدسی پیدا کرده است.

می‌گیرد. علت‌های وجودی ساخت باغ اگرچه در یک ارزش قرار ندارند، اما به تناسب مکان و زمان تاریخی ساخت و همچنین علت ساخت دارای اهمیت ویژه هستند. آنچه باید در اینجا مورد توجه قرار گیرد آن است که علت اصلی ساخت باغ بر مبنای تفسیر فوق در راستای لذت بوده و کلیه علت‌ها در مسیر این غایت قرار می‌گیرند، اما با گذشت زمان و با توجه به ویژگی معنادهی ایرانیان

فهرست منابع:

- ابوالقاسمی، لطیف (۱۳۷۴)، *هنجار باغ ایرانی در آینه تاریخ*، مجموعه مقالات نخستین کنگره معماری و شهرسازی ایران، تهران.
- استروناخ، دیوید (۱۳۷۳)، *شکل‌گیری باغ سلطنتی پاسارگاد و تأثیر آن بر باغ‌سازی ایران*، فصلنامه اثر، شماره ۲۲ و ۲۳، صص ۴۹-۶۰.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۵۸)، *باغ‌های ایرانی*، تدوین فرهاد ابوضیاء، مجله آبادی، سال چهارم، شماره پانزدهم، صص ۲-۱۲.
- دادبه، آریاسپ (۱۳۸۳)، *باغ ایرانی و حکمت مینوی*، خلاصه مقالات نخستین همایش باغ ایرانی، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور، تهران.
- دانشدوست، یعقوب (۱۳۶۳)، *باغ ایرانی (سخنرانی در دانشکده معماری دانشگاه ملی ایران)*، فصلنامه اثر، شماره ۱۸ و ۱۹، صص ۲۰۸-۲۲۰.
- دیبا، داراب و انصاری، مجتبی (۱۳۷۴)، *باغ ایرانی*، مجموعه مقالات نخستین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، تهران.
- متدین، حشمت الله (۱۳۷۸)، *استقرار باغ‌های ایران*، خلاصه مقالات نخستین همایش باغ ایرانی، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور، تهران.
- مسعودی، عباس (۱۳۸۲)، *بررسی دیوار به عنوان یکی از اجزای تشکیل دهنده باغ ایرانی*، فصلنامه معماری و فرهنگ، سال پنجم، شماره چهاردهم، صص ۱۶۳-۱۷۷.
- میرفندرسکی، محمد امین (۱۳۸۰)، *باغ به مثابه پیش‌آیند شهر*، مجموعه مقالات نخستین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد پنجم، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
- نصر، سید حسین (۱۳۸۳)، *نکاتی پیرامون باغ ایرانی*، کتاب باغ ایرانی، حکمت کهن منظر جدید، نشر نظر، موزه هنرهای معاصر تهران.
- ویلبر، دونالد (۱۳۴۸)، *باغ‌های ایران و کوشک‌های آن*، ترجمه مهین دخت صبا، چاپ نخست، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- مقتدر، محمدرضا؛ یآوری، مینوش و خوانساری، مهدی (۱۳۸۳)، *باغ ایرانی: بازتابی از بهشت*، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
- یآوری، مینوش (۱۳۸۳)، *باغ‌های ایرانی چند سرفصل تاریخی*، مجله موزه‌ها، شماره ۴۱، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، تهران.
- Moore, Charles and Mitchell, William (1985), *On Gardens, Mimar & Architecture in Development*, Concept Media, LTD, Singapore.
- Moynihan, Elisabeth B (1979), *Paradise as a Garden in Persia and Mughal India*, George Braziller INC, USA.
- Porter, Yves and The Venart, Arthur (2003), *Places and Gardens of Persia*, Translated From the French by David Radinowicz, LCG, Flammarion, Spain.